

DESCARTES IR DABARTIS

ROMANAS PLEČKAITIS

Descartes ir nauji filosofijos horizontai

Naujieji amžiai permastė žmogaus prigimtį ir situaciją pasaulyje. Prigimtis išaiškėjo kaip siekianti savisaugos ir naudos, o situacija pasaulyje – kaip amatų ir technikos, mokslų ir menų, prekybos ir politikos, t. y. pasaulio, kuriame gyvena, kūrejo. Paaiškėjo, kad žmogus yra kai kas žymiai daugiau, negu teigta viduramžiais, ir pažįstamas iš jo sukurtos civilizacijos. Dekartiškasis *cogito* manifestavo šią naujoviškai įprasmintą asmens vertę.

Naujasis *homo cogitans* siekė įsitikrinti savo buvimu pasaulyje, taigi įsitikrinti ir paties pasaulio buvimu, suformuluodamas dėl šio buvimo aiškius ir neabejotinus teiginius. Descartes'o žmogus paskelbia, kad nuo jo priklauso principinis sprendimas įsitikrinant kuo nors kaip esamybe. Esamybės matą naujasis žmogus užduoda pats ir jį užduoda taip pat sau – jis esąs disponuojas esamybe, jis sau apibrėžia, ką dera laikyti esamybe. Iki Descartes'o šį siekį bene geriausiai išreiškė Aurelijus Augustinas, įsitikrinimo pagrindą atradęs mąstyme. Descartes'ui, baigusiam jėzuitų administruotą kolegiją, tai buvo žinoma. Tačiau jis sumodernino įsitikrinimo procedūrą, sukurdamas naują filosofijos metodą, kurį grindė matematinio žinojimo požymiais: teisingas ir neabejotinas žinojimas įgyjamas apsiribojant pažinimu to, ką galima suvokti matematiškai.

Minties iškėlimui virš materijos, pradėtam jau senovės filosofijoje ir tęsiam krikščioniškoje, Descartes suteikė metodiškiausiai pavidalą: iki Descartes'o niekas taip neatskyrė minties nuo materialaus pasaulio ir neįrodinėjo, kad minties sfera mums artimesnė, geriau žinoma ir tikresnė. Naujųjų amžių filosofijoje tai sukėlė daugybę padarinių, kurie tęsiasi iki šių dienų.

Homo cogitans loginę būti Descartes būti galėjęs aiškinti ir platesnėje panoramoje, jei nebūtų žengęs vieno neapdairaus žingsnio: pasisakęs prieš viduramžių mokytumą, jis neigė ir viduramžių logiką. O ši buvo aukšto lygio. Viduramžių mokslininkai, mažai tirdami materialią tikrovę, savo pastangas nukreipė mąstymui tirti, jie sukūrė teiginių logikos, sekos teorijos, modalinės logikos, loginių klasių teorijos, loginės semantikos užuomazgas, net išsakė tiesiog revoliucinės reikšmės mąstymo proceso mašinizavimo idėją, sukūrė

pirmąją loginę mašiną. Jei Descartes būtų deramai įvertinęs viduramžių logikos pasiekimus ir jais pasinaudojęs, jo nustatytos proto vadovavimosi taisyklės (beje, ženkliai perimtos iš tuo metu populiaraus B. Keckermano, Dancigo gimnazijoje dėsciusio filosofija, logikos veikalo „Systema logicae“) tikriausiai būtų buvusios suformuluotos solidžiau, be didaktikos. Nepaisant šito, Descartes'o nuopelnas logikoje tas, kad jis sukūrė matematinės indukcijos pagrindus. O juk šiuolaikinės loginių ir matematinių skaičiavimų ar kitos dedukcinės sistemos kuriamos induktyviai: sistemos bazė, jos termų, objektų ir formulių sudarymas, išraiškų pertvarkymo taisyklės nurodomos induktyviai.

Homo cogitans psichinės būties ir jos funkcionavimo problemą spręsdamas, Descartes tiek originalus, kad laikomas naujųjų amžių psichologijos tėvu. Ir anksčiau būta pažiūrų, kvestionavusių aristotelinę-scholastinę animistiką. Kai kurie jos pagrindiniai teiginiai imti kvestionuoti viduramžių filosofijos pabaigoje. Intuicionistiškai nusiteikę scholastai neigė specijų kaip pažinimo formų konstrukta. Paryžiaus kritinė kryptis priėjo išvados, kad nereikalingas esąs aktyviojo proto konstruktas, kad nereikia veiksnio, kuris užsuktų veikti galimybių protą. Ispanų empirinės krypties psichologijoje teigta gyvūnus neturint juntančiosios sielos, gyvūnų veiksena laikant automatine.

Descartes nužengė žymiai toliau. Refleksus atrasti jam padėjo euristinė priemonė – analogija. Dalyvaudamas savanoriu trisdešimties metų kare, Bavarijos didikų parkuose jis matė įvairius mechaninius įrenginius, neretai žmogaus pavidalo: tekantis per mechaninę statulą vanduo verčia ją pakelti ranką, pasukti galvą ir pan. Descartes'ui kilo mintis, kad bent dalis žmogaus kūno veiksena taip pat mechaninė ir kad čia nereikalinga siela kaip aiškinimo principas. Reflekso sąvokai žymėti Descartes vartojo terminą *undulatio reflexa* – „grįžtamasis bangavimas“. juo įvardindamas refleksą kaip nevalingą veiksmą. Reflekso funkcionavimą tegalėjo aiškinti mechanistiškai: išoriniai dirginimai paveikia nervų, turinčių vamzdelio pavidalo apdangalą, galūnėles (fibras), vamzdeliai dėl to išsitempia, atidaro smegenų angų vožtuvus, ir pro tas angas iš smegenų gyvybiniai dvelkimai sklinda į atitinkamus raumenis, kurie atlieka tą ar kitą darbą. Šiame procese sąmonė nedalyvauja, o gyvybinių dvelkimų (kuriuos senobiškai įsivaizdavo esant smulkiausiomis kraujo dalelėmis) sklidimas į raumenis įsisažmoninamas kaip pojūčiai, suvokimai, vaizdiniai, jausmai – tai ir esanti psichika. Kūno veiksenai nei maitinančioji, nei juntančioji siela kaip aiškinimo principas nereikalingos, kūnas esąs automatinė sistema, suorganizuota mechanikos principais. O valingai kūną reguliuojantis mąstymas esąs nereflektorinio pobūdžio.

Reflekso principas pasirodė esąs tikras. Tačiau jau Descartes'o amžininkas F. Glissonas kvestionavo mechanistinę jo sampratą, įrodęs, kad raumuo funk-

cionuoja ne dėl gyvybinių dvelkimų priplūdimo, ir sukūręs dirglumo koncepciją, skatinusią fiziologus ieškoti dirglumo reiškinio biologinių ir cheminių pagrindų. Nepaisant visko, Descartes yra deterministinės psichofiziologijos pradininkas.

Homo cogitans praktinė būtis nuo antikos laikų buvo įvardijama kaip *ethos* ir *polis*. Descartes tikėjo, kad ir šiose srityse įmanomas aiškus ir tikslus žinojimas. Pažinimo medį vaizduodamas taip, kad šaknis sudaro metafizika, kamieną – fizika, o šakas – visi kiti mokslai, Descartes juos redukavo į tris disciplinas: mediciną, mechaniką ir etiką. Kadangi vaisiai skinami nuo šakų, o ne nuo kamieno, tai etika esanti *mathesis universalis* paskutinis ir tobuliausias vaisius, ir čia dera vadovautis ne atsitiktinėmis nuomonėmis, bet neabejotinu gėrio ir tiesos žinojimu. Tokio žinojimo sukūrimą Descartes laikė tik laiko klausimu: žmonija tokį moralinio, valstybinio ir religinio gyvenimo neabejotiną žinojimą atrasianti, net ir pats pamėgino šioje srityje kai ką nusakyti kaip keliais punktais išdėstytas taisykles, suvienijusias racionalumą ir praktiškumą. Vis dėlto Descartes'o, taip pat ir Apšvietos epochos optimizmas nepasitvirtino. Paaikškėjo, kad praktinio žmonių gyvenimo neįmanoma traktuoti pagal tikslųjų mokslų teorijoje suformuluotus principus, kad žmonių interesai ir visuomenės praktinė veikla darosi nesuprantama, kai juos norima apimti schemomis, iš anksto nustatytomis teorijoje. Žmonių moralinė ir socialinė veikla yra per daug sudėtinga ir daugiasluoksnė, kad ją būtų galima išreikšti kokio nors visuotinio mokslo principais. Nė viena šiuolaikinė etikos teorija negali būti laikoma viską apimančia; paaiškinančia bet kurį elgesį. Nesitikiama, kad ateis etikos ir socialinis Galilei, kuris nustatys dėsnius visai moralei ir socialiniam gyvenimui. Šios gyvenimo sritys per daug sudėtingos, kad tokio Galilei'o veikla būtų sėkminga. Šios gyvenimo sritys pažįstamos iš jų pačių, o ne iš išankstinių teorijos principų. Visuomenės istorija turi tik tą prasmę, kurią pati visuomenė suteikia savajai sklidai.

Dekartiškasis *homo cogitans* yra scientistinis, mokslą laikantis aukščiausia vertybe ir universalia aiškinimo bei veiklos priemone. Kuriantis naujųjų amžių mokslui, tokia samprata ir buvo reikalinga, ją kartojo ir Apšvietos epocha. Bet jau praėjusiame amžiuje, o ypač mūsų laikais, paaikškėjo, kad moksliniai metodai ir jais vadovaujantis sukurtos technologijos nėra vienintelės, galinčios tenkinti žmogiškuosius poreikius ir galimybes. Scientizmas nepripažino ir net slopino didžiulę esminę žmogiškojo patyrimo dalį, – tą, kuri netilpo į scientistinius aiškinimo modelius, pirmiausia vertybines orientacijas. Nūdienis *homo cogitans* siekia gyvenimo ir veiklos sričių integralumo ir scientistiniu, ir nescientistiniu pagrindu.

Šiuolaikinis *homo cogitans* išsaugo dekartiškąjį paveldą: jis taip pat abejojantis ir kritiškas. Aiškumas ir tikslumas (*claritas et distinctio*), kaip mokslo žinių požymiai, buvo plačiai aptariami viduramžių filosofijoje. Kai Descartes dar bėgiojo trumpomis kelnaitėmis, aiškumą, akivaizdumą, tikslumą aiškino ir senajame Vilniaus universitete. Descartes'ui pavyko sumoderninti šias sąvokas, jas papildžius nauju turiniu. Šiuolaikinio mokslo principinė nuostata išlieka ta pati kaip Descartes'o racionalizmo: miglotumas esąs didžiausia mokslo nuodėmė, nes miglotų samprotavimų neįmanoma verifikuoti. Tik nūdienis įdėmus protas jau neįžvelgia taip aiškiai ir tiksliai ten, kur Descartes'ui nekilo abejonių. Dekartiškasis intuicionizmas šiandien vadinamas naiviuoju. Išaiškėjo, kad tai, ką Descartes laikė aiškiu ir neabejotinu, būtinu požymiu, šituo nepasizymi visais atvejais. Daugiareikšmių logikų atradimas, matematinio ir loginio intuicionizmo susikūrimas atskleidė, kad logikos dėsniai nėra amžini, kad jie gali būti keičiami, kad kai kurių logikos dėsnų galima atsisakyti priklausomai nuo objektų srities, kurioje samprotaujama, tad paaiškėjo, kad logikos dėsniai gali būti koreguojami. Paaiškėjo, kad tai, ką Descartes laikė visiškai aiškiu ir neabejotinu žinojimu, tėra tikimybinis žinojimas.

Ir šiandien aktuali Descartes'o nuostata, išreikšta ištara *laissons les livres, consultons la raison* (palikime knygas, pasitarkime su protu). Nūdienį mokslą užplūdęs informacijos srautas turi ir tą savybę, kad ši informacija ir užteršta. Toje srityje, kuri man pažįstama, tikrai vertingų idėjų ne tiek daug. Užtai gausu darbų, rodančių tik veiklą – perpasakojančių kitų sukurtas pažiūras, kartais netiksliai. Informacijos užterštumas gresia kaip gamtos užterštumas.

Descartes'o sentencija aktuali dar vienu požiūriu, lemtingu mokslinei kūrybai. Šis požiūris formuluojamas kaip informuotumo problema: kiek žinių reikia mokslinei kūrybai? Pasitaiko, kad gerai informuoti specialistai, turintys tiesiog enciklopedinių žinių, būna mažai kūrybingi. Pastebėta, kad sėkmę mokslinėje kūryboje lemia ne žinių kiekis, bet dar kiti procesai, tarp kurių svarbiausiu laikomas sugebėjimas tiksliai įvertinti problemą: mokėjimas greitai ir teisingai pasverti problemos reikšmę bei svarbą, hipotezės patikimumą, metodo pritaikomumą bei naudingumą, žinoti, ko mokslui reikia. Šis sugebėjimas išsiugdomas dirbant, patiriant ir nesėkmių, tačiau būdingas ne tik gerai informuotiems mokslininkams. Amžius ir informuotumas gali neturėti lemiamos reikšmės. Atsitinka ir taip, kad gerai informuoti specialistai problemos išspręsti nesugeba, o problemą tiksliai įvertina jauni žmonės, turintys minimumą reikalingų žinių, tačiau turintys dangaus dovaną – sugebėjimą kūrybiškai mąstyti, tiksliai problemą įvertinti ir išspręsti. 23 metų Descartes'ui gimė vieningo gamtos mokslo idėja, o 17-metis Leibniztas išdėstė tokią logikos reformą, kad laikomas šiuolaikinės logikos pradininku. Nors Descartes'o su-

manytas projektas nepasitvirtino, tačiau jis buvo toks didingas, kad pripažįstama, jog lėmė mokslo sklaidą labiau negu tūkstantis ir vienas pasitvirtinusių mažų projektų.

Descartes'ui būdinga pažintinis optimizmas: proto įžvalga teikia aiškius ir tikslus teiginius, kai vadovujamasi deramu metodu. Šiuolaikiniam mokslui taip pat būdingas pažintinis optimizmas. Mat mokslas pateisino į jį dėtą viltį, sukūrė technologijas, žymiai palengvinančias žmonijos gyvenimą. Tačiau išryškėjo ir pažangą lydintys neigiami padariniai, susiję su moralinėmis ir socialinėmis problemomis. Mokslui ir jo sukurtoms technologijoms dalyvaujant masinio naikinimo priemonių gamyboje, moralines problemas jau neįmanoma palikti už laboratorijų durų. Šiandien tebediskutuojama dėl dar J. J. Rousseau išsakyto principinio teiginio, kad mokslas nedaro žmonių geresniais, o daro tik labiau civilizuotais.

Descartes'o pažintinė nuostata buvo individualistinė: aiškios ir neabejotinos tiesos prieinamos kiekvienam asmeniui dėl natūralios proto šviesos ir vadovavimosi deramu metodu. Šiandien nuostata pakitusi: keblu pagrįsti požiūrį, kad sėkmę mokslinėje kūryboje lemia episteminis vienišumas; lengviau pagrįsti požiūrį, kad šansai atrasti bei išspręsti problemas tuo didesni, kuo daugiau protų šiame procese dalyvauja (žinoma, jei tie protai vadovaujasi deramu metodu). Sėkmę mokslinėje kūryboje lemia ne tik rimta problema ir rimtas tyrinėtojas, disponuojantis patikimais įrankiais; dar reikia rimtos aplinkos, įgalinančios problemą išdiskutuoti. Šiandien sunku tikėtis, kad perversmą filosofijoje padarytų Kanto tipo vienišas žmogus gilioje provincijoje.

Descartes'o pažiūrų kelias į Lietuvą buvo vingiuotas. Su jomis pirmaisia susipažino tie lietuviai, kurie XVII a. ir vėliau studijavo Vakarų Europos universitetuose. Vien Leideno universitete XVII ir XVIII a. studijavo 147 studentai iš Lietuvos (Descartes savo veikalus skelbė Olandijoje). Protestantiškuose universitetuose negaliojo Romoje priimtas draudimas dėstyti Descartes'o pažiūras katalikiškuose universitetuose, negaliojo ir Indekso kongregacijos sprendimas, įtraukęs Descartes'o veikalus į *Index librorum prohibitorum*. Senojo Vilniaus universiteto biblioteka turėjo Descartes'o veikalus, tačiau jų studentams skaityti neduodavo. Jie buvo slaptojoje bibliotekoje, čia juos skaitė universiteto profesoriai. Vadovaudamiesi nurodymais, profesoriai apie Descartes'o filosofiją atsiliepdavo kritiškai, panašiai kaip ir apie kitus naujųjų amžių filosofus, kurių pažiūras jėzuitų administruotuose universitetuose buvo leidžiama tik kritikuoti. Kiek žinoma, pirmasis platesnis Descartes'o pažiūrų pristatymas Vilniaus universitete įvyko 1699 m. Tais metais universiteto studentas Vl. Volodkovičius, profesorius I. Jelensko inspiruotas, gynė tezes įgyti filosofijos magistro laipsniui, jas pavadinęs „Visos filosofijos kano-

nai“. 22-juose spausdinto darbo puslapiuose išdėstytose tezėse pristatytas abejojimo principas, *cogito ergo sum*, ontologinis Dievo buvimo įrodymas. Descartes'o filosofija apibūdinama kaip priešinga aristoteliškajai, nepriimtina, neatitinkanti Bažnyčios mokslo: „teigiu: dekartiškasis viskuo abejojimas yra nepatikimas, nesąs sąryšyje su Bažnyčios nutarimais ir todėl negalintis būti visų mokslų pagrindas ir pirmas žingsnis į tikrąją išmintį“(1). „Tasai Descartes'o abejojimas prieštarauja Bažnyčios nutarimams; maža to, prieštarauja ir Amžinajam Įstatymui, kuris niekaip neleidžia abejoti Dievo buvimu, jo teisingumu, providencija, sielos nemirtingumu ir kitais tikėjimo punktais“(2). Juk vadovaujančiuose principuose (kanonuose) pasakyta: abejojant tikėjimu yra netikintis. Nepriimtinas ir dekartiškasis Dievo buvimo įrodymas – tai apriorinis įrodymas, todėl nepatikimas, dera pripažinti aposteriorinius įrodymus.

Kritikuodami Descartes'o metafiziką, į ieškojimus linkę Vilniaus universiteto profesoriai palankiau traktavo Descartes'o psichologiją, rėmėsi nervinės veiklos funkcionavimo refleksiniu modeliu. Kadangi Descartes'o vardo pozityviai minėti nebuvo leidžiama, tai filosofijos profesoriai gudraudavo: išdėstę, pavyzdžiui, regėjimo procesą refleksio modeliu ir Descartes'o neminėdami, sakydavo, kad „taip teigia dabartiniai optikai“. Regėjimą aiškindami gyvybiniais dvelkimais, jie teigė: tinklainėje gausu su regėjimo nervu besijungiančių laidų, tinklainės padirginimas perteikiamas smegenims, o iš smegenų gyvybiniai dvelkimai vėlgi regėjimo nervu atvyksta į akį(3).

Naujųjų amžių gamtos mokslams ir naujai filosofijai pergalingai žengiant, vienuolių ordinų, administravusių Europos katalikiškuosius universitetus, vadovybei teko persiorientuoti. XVIII a. pirmaisiais dešimtmečiais jėzuitų teoretikai polemizavo, kokiu mastu dera pripažinti naująją filosofiją. Nors laimėjo konservatyvus nusiteikimas, tačiau neilgam: antrąją scholastiką galutinai sužlugdė Apšvietos epocha, kurios idėjoms – protas, prigimtis, pažanga – senoji mąstysena buvo nepajėgi. XVIII a. viduryje Lietuvos mokyklose įvyko proto perversmas: scholastikos palaiapsniui atsisakoma ir orientuojamasi į naująją filosofiją.

Descartes'o fizika, kaip nueitas etapas fizikos raidoje, nebuvo pripažinta, Lietuvos mokyklose įsigalėjo Newtono fizika. Metafizikoje *cogito ergo sum* taip pat nelaikė būties pradū. Užtai paplito Descartes'o pažiūros logikoje ir psichologijoje. Jas ypač populiarino Vilniaus universiteto profesorius žemaitis Benediktas Dobševičius veikaluose „Dabartinių filosofų pažiūros“ ir „Logikos paskaitos“: aiškino Descartes'o metodo taisykles, teigė įgimtas idėjas, intelektinę intuiciją ir kitus konstruktus (4). Lotyniškąją raštiją pakeitusioje lenkiškoje filosofinėje raštijoje Descartes'ą pristatė Vilniaus pijorų kolegijos

filosofijos profesorius Kazimieras Narbutas (5). Dar lieka ištirti, kaip Descartes buvo pristatytas pirmuosiuose lietuvių kalba sukurtuose filosofiniuose raštuose.

Literatūra

1. *Canones ex universa philosophia*. Vilnae, 1699, p. C₂ v. Vilniaus universiteto biblioteka, BAV 59.1 1/1-8.
2. Ten pat, p. D.
3. S. Losievskio Vilniaus universitete 1692–93 m. dėstytas gamtos filosofijos kursas. Vilniaus universiteto biblioteka, F. 3–2193, p. 89 r. v.
4. Žr. *Dobzewicz B. Placita recentiorum philosophorum*. Vilnae, 1760. *Praelectiones logicae*. Vilnae, 1761
5. Žr. *Narbutas K. Raštai*. Vilnius, 1989.